

AUSTROUGARSKE UTVRDE U HERCEGOVINI S POSEBNIM OSVRTOM NA STOLAC

Manuel Martinović, dipl. iur.
Udruga za zaštitu fortifikacija „Werk“

Sažetak: Izgradnjom pojasnih utvrda na granici s Crnom Gorom u području Trebinja i Bileće Austrougarska Monarhija uspostavila je u Hercegovini prvu obrambenu crtu koja je bila jamac obrane istočnih granica. Kao pričuvna druga obrambena crta izabran je pojas Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac. Pored nabrojanih utvrđenih gradova tu još možemo dodati jako fortificirane Sarajevo i Mostar gdje je zadnji činio pozadinsku potporu za navedene prve dvije hercegovačke crte. Stolac kao dio druge obrambene crte je imao tri utvrde i veliki kompleks obrambene vojarne. Sve austrougarske utvrde u Hercegovini ispunile su svoju ulogu i tijekom Prvoga svjetskog rata protivnička strana nije uspjela probiti i zauzeti branjeno područje.

Ključne riječi: pojasna utvrda, austrougarska vojska, obrambena vojarna, obrambena crta, topništvo.

AUSTRO-HUNGARIAN FORTS IN HERZEGOVINA WITH FOCUS ON STOLAC

Abstract: Immediately upon arrival in Bosnia-Herzegovina in 1878, Austria-Hungary started building a new fortification system adjusted to modern warfare and contemporary military tactics. With the construction of the fortification belt along the border with Montenegro in the areas of Trebinje and Bileca, the Austro-Hungarian Monarchy established first defensive line in Herzegovina, which was a guarantee of the eastern borders protection. As a backup, second defensive line was set in the belt of Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje and Stolac. Beside these, there were very well-fortified cities of Sarajevo and Mostar, the latter being a background support to the first two mentioned Herzegovinian lines. Stolac had three forts and a large complex of defensive barracks. During World War I all the Austro-Hungarian forts in Herzegovina fulfilled their defensive function.

Keywords: fortification belt, the Austro-Hungarian army, defensive barracks, defensive line, artillery.

1. UVOD

Dolaskom na prostore Bosne i Hercegovine Austrougarska Monarhija donosi i novu eru u razvoju civilizacije, kulture i suvremenih načina ratovanja i fortifikacije. Jedna od razina bila je i gradnja pojasnih utvrda, tj. prstena sastavljenog od više samostalnih utvrda i međupoložaja (tzv. intervala) oko većega naseljenog mjesta. Status pojasnih utvrda imali su: Trebinje, Bileća, Mostar i Sarajevo. Postojao je i niz drugih utvrđenih gradova koji su činili zasebnu cjelinu koristeći se prirodnim preprekama (rijeka Drina na granici sa Srbijom) kao što je Zvornik, Višegrad, Foča i Goražde ili su činili niz kao obrambena crta. Upravo je obrambena crta Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac bila druga obrambena crta prema crnogorskom bojištu gdje su prvu crtu činile pojasne utvrde Trebinje i Bileća te Avtovac kao zaprečna oblast, dok je treću crtu s rijekom Neretvom činila pojasna utvrda Mostar koja je bila ujedno i pozadinsko uporište, logistička baza i zapovjedno mjesto za prve dvije crte, te na kraju upravno i vojno sjedište Hercegovine.

Austrougarska inženjerijska uprava je kompleks utvrda na jugoistoku Europe označavala kraticom BHD (Bosnien, Herzegowina und Dalmatien).

2. UTVRĐIVANJE AUSTROUGARSKE VOJSKE U BOSNI I HERCEGOVINI

Odmah po dolasku u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine Austrougarska je pristupila detaljnim analizama postojećega fortifikacijskog sustava naslijeđenog od osmanske vojske kao i izgradnju novoga prilagođenijeg novim načinima ratovanja i suvremene ratne tehnike. Naime, postojeći fortifikacijski sustav nije udovoljavao novim kriterijima vojne arhitekture tako da se krenulo u izgradnju potpuno novoga sustava. Neki od objekata iz toga razdoblja nastavili su se koristiti kao npr. neke kule u sklopu pojasne utvrde u Trebinju i starog grada Vratnika iznad Sarajeva (u sklopu Noyau¹), neke su dograđene i proširene (Crkvina iznad Trebinja) a građene su i nove utvrde na mjestu starijih kao što je utvrda iznad Stoca, na mjestu staroga obrambenog kompleksa, ili npr. Bijela Tabija iznad Sarajeva. Konceptualno rađene su pojasne utvrde oko gradova kao što su Trebinje, Bileća, Mostar i Sarajevo.

1.) Trebinje je imalo strategijski položaj uz samu crnogorsku granicu na kojem se otvarao nikšićki pravac koji je pak mogao poslužiti crnogorskoj vojsci za osvajanje same Hercegovine ili pak kao baza austrougarske vojske za daljnje nastupanje prema Crnoj Gori. Izgrađeno je bilo ukupno devet utvrda s numeracijom od I do IX kružno oko grada u smjeru kazaljke na satu gledajući u pravcu sjevera, što je bio standard tadašnjih inženjerijskih direkcija K.u.K. Dva glavna tipa utvrda bila su Werk i Wachhaus a osnovna je razlika bila u tome što je Werk (utvrda) imala topničko naoružanje s poljem djelovanja od 270 do 300 stupnjeva, pored lakoga pješačkog naoružanja, dok je Wachhaus (stražarska utvrda) imala samo lako naoružanje i služila je za nadzor i zatvaranje međuprostora između topničkih utvrda. Kasnije pojačavanjem sustava obrane mnoge Wachhaus (stražarske utvrde) dobile su Anex u vidu topovskih platformi te su podignute na standard Werk (topničke utvrde). Međuprostori su pojačavani naročito nakon Balkanskih ratova (1912.-1913.) sa Zwischenbatterie (topnička međubaterija) ili s mnoštvom Stutzpunkte (otpornim točkama) koje nisu bile ništa drugo nego ojačani betonski bunkerovi povezani betonskim rovovima koje je bilo krajnje zahtjevno raditi na kršu kao što je slučaj u Hercegovini. U Trebinju su se nalazile i četiri velike defanzivne vojarnje koje su u kontekstu vojne arhitekture bile karakteristične za BiH a posebice istočnu Hercegovinu te istočnu Bosnu. Radilo se o klasičnim vojarnama za smještaj određenoga broja vojnika koje su bile okružene obrambenim zidovima, kružnim kaponirima na kutovima i otvorima za djelovanje iz pješačkoga oružja (puškarnicama) te tzv. "mašikulama" (Maschikule), metalnim pločama na višim katovima koje su imale pomične otvore za

¹ Noyau (franc.) - jezgra obrane središta pojasne utvrde.

djelovanje streljačkim oružjem. Logorski kompleksi su u svom sastavu imali objekte za zapovijedanje, administraciju, zgrade za časnike, bolnički odjeli za ranjenike, skladišta streljiva i hrane, pekarnice, vojarne za vojnike, štale i obrambene objekte za neposrednu obranu i sve to opasano visokim zidovima. Naravno, treba naglasiti kako se u Trebinju nalazila i najmodernija utvrda sagrađena u BiH, utvrda Strač (Werk Strač ili Werk Srač² kako se još spominje u K.u.K. ratnim mapama). Utvrda je bila u potpunosti rađena od betona i imala je dvije okretnne kupole s haubicama od 100 mm te metalnim okretnim kupolama za strojnice i korekciju topničke paljbe. Do Trebinja je izgrađena i željeznica, bitna za opskrbu pojasne utvrde u Trebinju i Bileći.

2.) Bileća, koja se nalazi sjevernije od Trebinja, još bliže crnogorskoj granici, imala je status pojasne utvrde. I tu je kao i u Trebinju izgrađeno ukupno osam utvrda s numeracijom od I do VIII, u smjeru kazaljke na satu u pravcu sjevera, s dva glavna tipa utvrda Werk i Wachhaus, te su po istom obrascu mnoge Wachhaus (stražarske utvrde) dobivanjem topništva, podignute na standard Werk (topničke utvrde). U samom gradu Bileći bila je manja defanzivna vojarna a izvan grada je naknadno napravljen veliki kompleks obrambene vojarnice "Neu Bilek" ili Nova Bileća koji je imao status Lagera ili tzv. Logora. Na samom izvoru rijeke Trebišnjice izgrađen je vodovodni sustav kojim su se opskrbljivali vojni objekti kao i cijeli grad Bileća. Osim toga svaka je utvrda pored sebe imala veliku cisternu s kolektorom (čatrnja) te niz manjih unutar samoga objekta. Oko grada, između utvrda, rađene su otporne točke u vidu bunkera povezanih rovovima te pojas od bodljikave žice. Tijekom Prvoga svjetskog rata neke od bilečkih utvrda bile su gađane crnogorskim topništvom ali su prošle bez znatnijih oštećenja.

3.) Mostar kao upravno i vojno središte mostarskog okruga imao je najviše utvrđenih objekata u Bosni i Hercegovini. Ukupno je bilo po numeraciji 19 utvrda od kojih je Werk kategoriju s topništvom imalo šest objekata, dok je kategoriju Wachhaus imalo devet objekata. Tri su utvrde bile u kategoriji Schanze (Šanac) što je predstavljalo veći objekt nepokriven s velikim rovom, prilagođen za djelovanje topništvom i lakim naoružanjem. Postojale su također i fortificirane bitnice kao samostalne fortifikacije od kojih se jedna, numerirana, nalazila na sjevernom ulazu u grad u rajonu Vrapčića, a ostale četiri na brdu Hum u sklopu središnje utvrde. Utvrde su povezane sa 60 međupoložaja u vidu otpornih točaka povezanih rovovima u kamenu ili betonu, i opasanih bodljikavom žicom. Neki od položaja imali su i čelične ploče za djelovanje strojnicama a one su težile oko 4,5 tone. Osim toga izgrađena su i 34 položaja na visovima oko grada u polustalnoj fortifikaciji kao vanjski prsten obrane. Unutarnju jezgru obrane činili su defanzivna vojarna Nordlager (Sjeverni logor), te vojarne Sudlager (Južni logor gdje je bila i vojna bolnica), Westlager (Zapadni logor - danas Sveučilište) i Ostlager (Istočni logor - Konak). Pored toga kao logistička podrška izgrađena je golema infrastrukturna mreža u vidu puteva, željeznice, skladišta, cisterni za vodu s kolektorima (čatrnje), vodovod u urbanom dijelu Mostara, strelišta, bolnice, vojna groblja, zračna baza u Jasenici, itd. Sve navedeno upućuje na zaključak kako je Mostar bio najgušće fortificiran grad u BiH, a neka područja poput Podveležja, te posebice brdo Hum iznad Mostara, čine možda najgušću skupinu fortifikacija i u svjetskim okvirima. Čovjek i danas ostaje zadivljen inventivnosti i organizaciji tadašnje Monarhije uzimajući u obzir količinu izgrađenih materijalnih dobara i stupanj tehnike i tehnologije prije 120 godina.

4.) Sarajevo je bilo upravno središte BiH te mu je kao takvom posvećena posebna pažnja prigodom uređenja prostora za obranu. U Sarajevu su, od lijepo tesanoga kamena, izgrađene četiri utvrde karakteristične po čeličnim okretnim kupolama s haubicama od 150 mm, te topovima 90 mm u otvorenim platformama. Osim toga postojale su još dvije Zwischenbatterie (međuporišta s otvorenim topničkim platformama). Neki objekti na

² Zbog teškoće u izgovoru na njemačkom jeziku pojedini toponimi su drugačije pisani i izgovarani (Strač - Srač) pa čak i neka mjesta (kao npr. Bileća - Bilek).

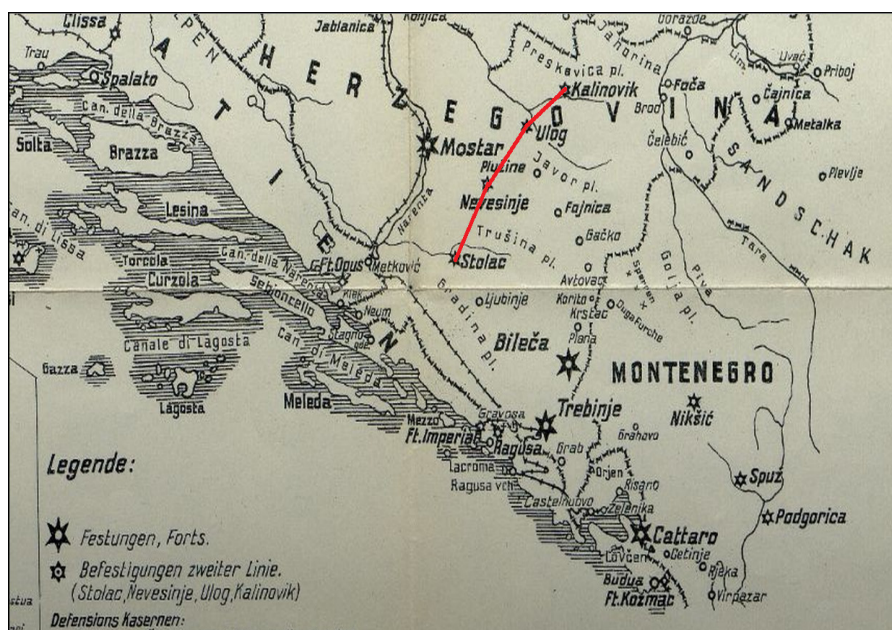
Vratniku iz osmanskog razdoblja dograđeni su kao Weissbastion (Bijela tabija). Također su izgrađene i tri stražarske utvrde tipa Wachhaus, od kojih dvije na obroncima Trebevića. U samom gradu bilo je više vojarni sa svom potrebitom infrastrukturom a u Rajlovcu se nalazila i vojna zračno uporište. Oko grada uređene su mnoge otporne točke s bodljikavom žicom i opkopima.

I u drugim mjestima postojale su utvrde ali ne u obliku pojasne utvrde. Kako su prvu liniju obrane činile pojasne utvrde u Trebinju i Bileći, tako je odlučeno da drugu crtu obrane čine Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje i Stolac pa su i u tim mjestima također građene utvrde. Osim nabrojanih fortifikacija, u istočnoj Bosni rađen je veći broj defanzivnih vojarni a najviše su bili utvrđeni gradovi uz Drinu kao Goražde, Višegrad, Foča i Zvornik, od kojih je zadnji imao najveću fortifikaciju iznad samoga grada. Postojao je i projekt za izgradnju suvremene betonske utvrde s čeličnim kupolama za topništvo ali početak rata prekinuo je te planove. Upravo kratkotrajni prodor srpskih snaga preko Drine 1914. godine bio je pokazatelj da taj sektor ratišta nije bio dovoljno utvrđen, dok su utvrde u Hercegovini potpuno opravdale svoju ulogu. Posebnu kategoriju fortifikacija činile su Oružničke postaje ili Žandarmerijske vojarne postavljene na važnim komunikacijskim prolazima i naseljenim mjestima. Vojska nije imala nadležnost nad oružništvom, no u istočnoj Hercegovini i nekim dijelovima istočne Bosne ti objekti rađeni su kao obrambeni objekti uzimajući u obzir iskustvo s pobunama lokalnoga stanovništva u više navrata krajem 19. stoljeća.

3. AUSTRUGARSKÉ FORTIFIKACIJE NA PODRUČJU STOČA

Tijekom austrougarske uprave u gradu se nalazio sreski ured, zapovjedništvo vojne postaje, vojna bolnica, vojna skladišta za opskrbu, žandarmerijski vod i zapovjedništvo postaje, carinska i financijska straža. Grad je imao poštu i telegraf, izgrađen je vodovod a telefonski promet uspostavljen je 1912. godine.

Stolac je imao tri utvrde, velika utvrda iznad grada poznata kao Stari grad Stolac, s dvije platforme za topništvo koja pripada u kategoriju Werk, dvije utvrde stražarnice Wachhaus Komanje Brdo i njoj identična Wachhaus Ošanići u blizini sela Topovina, te defanzivnu vojarnu koja je činila veliki kompleks vojnog logora. Iako su navedene utvrde tipa Wachhaus naknadno nadograđene sa topovskim platformama čime su podignute na kategoriju Werk tipa utvrde, oznaka je ostala ista što je atipično za označavanje utvrda u odnosu na ostala mjesta u Hercegovini.

Slika 1. Mapa sa prikazom druge crte Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac

U Stocu je bila razmještena postrojba IV. Baon InfRgt 50 tijekom austrougarske uprave. Radilo se o IV. bojnoj austrougarske pukovnije - K.u.K. Ungarisches Infanterie Regiment "Friedrich Großherzog von Baden" Nr. 50 čije se zapovjedništvo s ostalim bojnama nalazilo u Karlsburgu (današnja Alba Iulija u Rumunjskoj). Zapovjednik pukovnije bio je pukovnik Carl Baitz von Szapár a ime je dobila po njemačkom (pruskom) velikom vojvodi Fridrihubadenskom.³

Slika 2. Detalj Stoca sa austrougarske vojne mape. Zapadno od grada vidljiva je oznaka za vojarnu i vojno groblje.

1.) Werk Stari grad ili Oberes Kastell Stolac (Gornji Kaštel Stolac) kako je bio označen u K.u.K. dokumentima, danas je nacionalni spomenik. Sastoji se od donjega grada, gornjega grada, središnjega platoa s gradnjom iz razdoblja austrougarske uprave, pristupnoga puta uz brdo u ukupnoj duljini od 1200 m udaljenosti od donje kapije sve do gornje kapije, kao i dijela brda ispod bedema. Stari je grad smješten na lijevoj obali Bregave, iznad Stoca, odakle se pruža pogled na naselje, plodno Vidovo polje, rijeku Bregavu i okolna brda: Hrgud na sjeveru, Komanje brdo na istoku, Ošaniće na zapadu i uzvišenje Bašnik na jugu, na kraju Vidova polja. U dubrovačkim izvorima iz 1463. godine pod nazivom Stolac spominje se i Vidoški grad, odnosno stolačka utvrda i naselje ispod njega.

Stolac je postao dio Osmanskoga Carstva, nakon osvajanja 13. lipnja 1465., ali ne postoje sigurni podatci da je u njemu držana posada, sve do početka XVIII. stoljeća. Austrougarska uprava uspostavljena je 1878. godine. Vojska je temeljito popravila Stari grad 1883. godine, a 1888. godine izgradila je modernu utvrdu, smještenu iznad one koja je postojala u razdoblju osmanske uprave.

Stari grad Stolac smješten je na uzvišenju iznad današnjega središta Stoca i predstavlja obrambeni objekt koji po svojoj veličini pripada u red najvećih bosanskohercegovačkih gradova. Složeni sustav kamenih zidova i kula upućuje na postojanje više građevinskih etapa, koje je teško razdvojiti. U XVII. stoljeću grad je imao 13 kula i bio je najbolje utvrđen grad u Hercegovini. Kasnijoj fazi pripada dio građevina na zaravani brijega. Taj dio utvrđenja porušen je krajem XIX. stoljeća kada je izgrađena austrougarska utvrda tipa Werk. Utvrđenje se sastoji od tri jasno podijeljene cjeline:

- Donji grad - sjeverozapadna strana (područje ispod austrougarskoga dijela grada, locirano sjeverozapadno u odnosu na taj dio grada) površine 8481 m².
- Srednji grad - (dio izgrađen u razdoblju austrougarske uprave na zaravni brda) područje od 2005 m².

³ U austrougarskoj vojsci bio je običaj davati imena pukovnijama i po stranim državicima i vojskovođama pa je tako jedna od K.u.K. pukovnija nosila ime po crnogorskom kralju Nikoli I., što je opozvano početkom Prvog svjetskog rata.

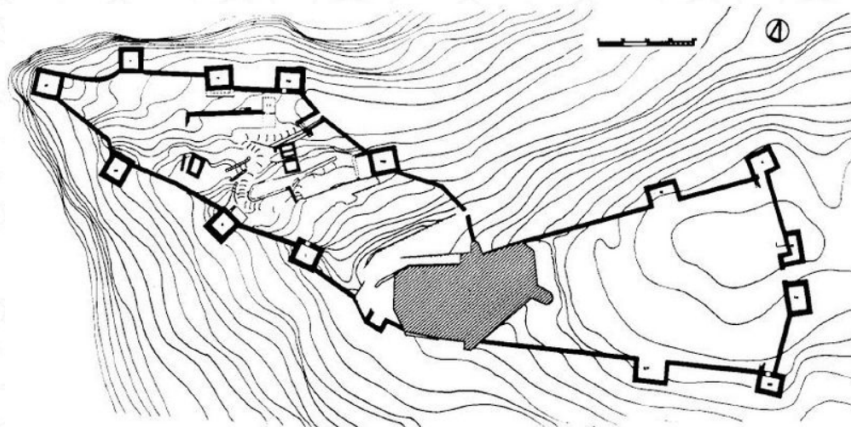

- Gornji grad - (područje iznad Srednjega grada, locirano istočno od njega) i pokriva područje od 8579 m².

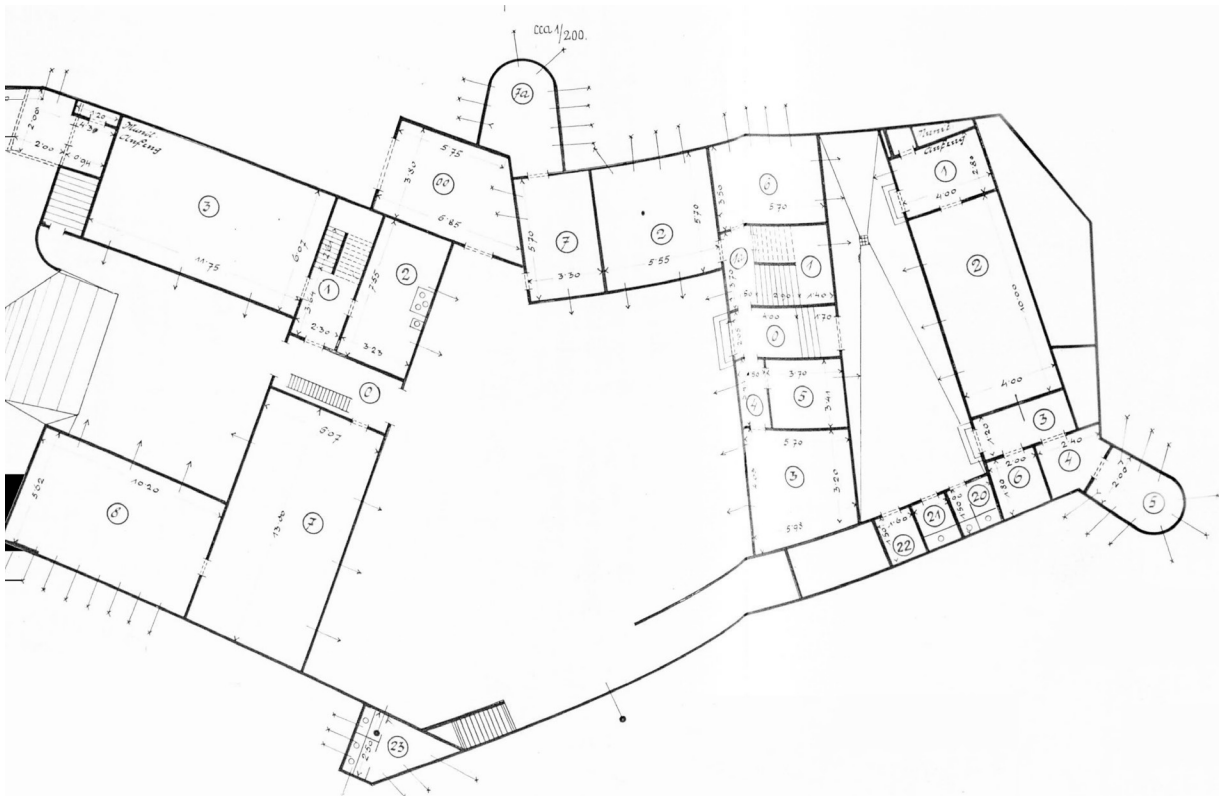
Srednji grad, površine 2005 m², zauzima središnji dio kompleksa. Ovaj dio izgrađen je od bijeloga klesanog krečnjaka i uključuje nekoliko objekata za garnizon. Dijelovi starih zidova iskorišteni su pri izgradnji novih objekata. Ovaj je kompleks imao tri cisterne (čatrnje) za vodu, utvrđeni dio bedema i skladište streljiva. Njegove su zidine djelomice oštećene, a ulazna je kapija obnovljena. Utvrda ima velik ulazni portal veoma sličan srednjovjekovnim dvorcima i utverdama a otvori za djelovanje topovima na platformama čak su i ukrašeni te slične toparnicama na K.u.K. utvrdi Mamula smještenoj na otočiću lociranom na ulazu u Bokokotorski zaljev.

Austrougarska utvrda Oberes Kastell Stolac je poligonalnog oblika i pruža se u smjeru sjever istok i na vrhu je uzvišenja na 120 metara nadmorske visine. Izgrađena je u preiodu 1888.-1889. godine. Poligonalnog je oblika i dvije peterostranične topovske platforme se nalaze na krajevima utvrde (prema istoku i prema zapadu). Platforme su bile naoružane topovima 9cm. Unutar utvrde su bile prostorije za smještaj ljudi i opreme kao i konja. Ti elementi su izvedeni u vidu obrambene vojarne sa puškarnicama na vanjskim zidovima dok su sa unutarnjeg dijela bili prozori neophodni za prodor svjetlosti u prostorije. Utvrda je imala tri flankirna kaponira na neposrednu obranu utvrde. Prvi polukružni kaponir je bio smješten sa sjeverne strane na samom ulazu i isti je dobro očuvan sa originalnim čeličnim gredama i valovitim limom koji čuva betonski svod otporan na topničke projekte. Drugi polukružni kaponir je smješten sa istočne strane i isti je djelomice sačuvan i nadograđivan od strane talijanske vojske tijekom drugog svjetskog rata. Treći poligonalni kaponir je bio sa južne strane od od istog su ostali samo tragovi koji se jedva naziru. Utvrda je nekada imala i metalne mašikule – metalne ploče na prozorima koje su imale ulogu flankirnog kaponira.

Do utvrde je napravljen i novi pristupni put za dopremanje topova streljiva i ostalog materijala kao i ljudstva i zaprežnih životinja. Kao spomen izgradnje puta još uvijek se može vidjeti ploča sa godinom izgradnje iz 1897. godine.

Slika 3. Tlocrt utvrde nekadašnje srednjovjekovne utvrde- srednji osjenjeni dio je K.u.K. utvrda

Slika 4. Skica K.u.K. utvrde- vidljiva su 2 polukružna kaponira i jedan četverokutni

Slika 5. K.u.K. utvrda na vrhu brda- fotografija iz 1900. godine

Slika 6. Ulazni portal u utvrde, lijevo je obrambeni kaponir.

Slika 7. Pogled sa pristupne ceste na obrambeni kaponir.

Slika 8. Unutarnji dio utvrde i usponi prilaz gornjoj-istočnoj topovskoj platformi

Slika 9. Puškarnice na zidu utvrde

Slika 10. Pogled sa unutarnje strane na gornju-istočnu topovsku platformu sa otvorima za djelovanje topovima

Slika 11. Zapadna topovska platforma sa vanjske strane. Vidljiva je gradnja na starijim zidinama. Desno je otvor za topništvo, lijevo su dvije puškarnice

Slika 12. Pogled sa istočne strane na kaponir i toparnice. Kaponir je nadograđen u periodu 1941.-1943.

Slika 13. Pogled na utvrdu iz zraka

Slika 14. Natpis iznad pristupne ceste utvrde, sa godinom gradnje i oznakom postrojbe

2.) Utvrda Wachhaus Komanje Brdo, istočno iznad Stoca, imala je zadatak kontrolirati klanac kroz koji je vodio put prema Trebinju. U tlocrtu je imala prvobitno oblik kuće sa krovom na dvije vode. Na zidovima utvrde kao i ispod krovišta je imala metalne mašikule za neposrednu obranu objekta. Naknadno su dodana dva šesterokutna kaponira- platforme za topove 7 cm i otvore s puškarnicama u svim smjerovima oko utvrde. Utvrda je djelomice srušena ali se još uvijek mogu vidjeti vrlo interesantni detalji kaponira- platforme od fino klesanoga kamena.

Kako se utvrda nalazi na uzvišenju Komanje Brdo na 240 metara nadmorske visine i ima bolju preglednost prema istočnom prilazu gradu, to je odlučeno da se prvobitna utvrda Wh tipa bez topova prenamjeni sa topovskim platformama u moćniju i veću utvrdu a sve iz razloga jer Werk Oberes Kastell – iznad Stoca nije mogla pokrivati taj prilaz sa svojom visinom od 120 metara.

Slika 15. Wachhaus Komanje Brdo prije izgradnje topovskih platformi. Na zidovima su vidljive 2 metalne mašikule. U pozadini se vidi Wachhaus Ošanići

Slika 16. Očuvana topovska platforma Wh Komanje Brdo

Slika 17. Pogled na platformu sa unutarnje strane

Slika 18. Otvor za topove promjera 75mm

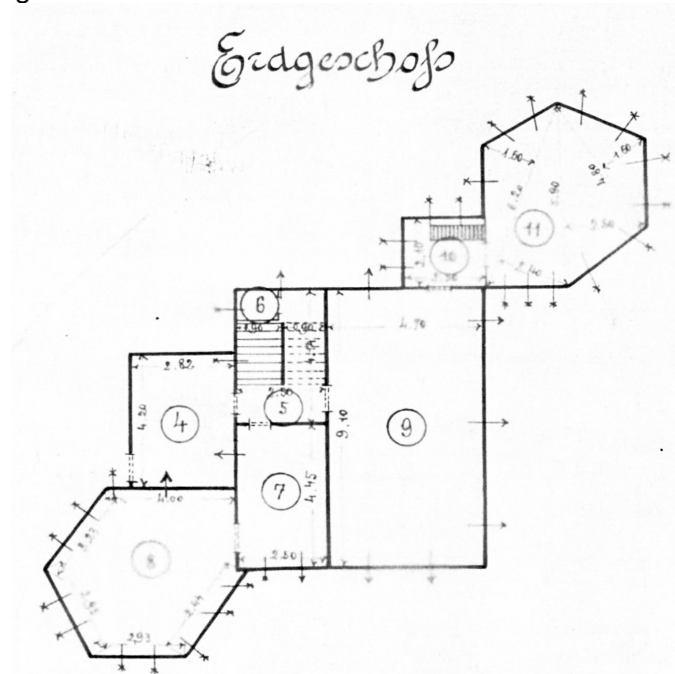

Slika 19. Ostatci druge platforme- kaponira

3.) Wachhaus Ošanići je druga utvrda tipa wachhaus gotovo identična utvrdi Wh Komanje Brdo. Locirana je na uzvišenju zapadno od središta Stoca prema Ošanićima na nadmorskoj visini od 285 metara. Imala je zadatak kontrolirati klanac kroz koji je vodio put prema Bileći. Ima identičan oblik u tlocrtu (sa nekim razlikama u poziciji ulaznih vrata) kao Wachhaus

Komanje Brdo i za razliku od iste obložena je cementnim materijalom. Također je istočno od utvrde bila izgrađena manja mreža opkopa (rovova) u kamenu iz perioda 1914./15. godine. Obje utvrde su imale topove 7 cm model M-1875 i metalne ploče koje su zatvarale otvore za djelovanje topova i time štitile unutarnjost objekta. Također oba objekta su imala svoju podzemnu cisternu za vodu sa kolektorom za skupljanje kišnice. Obje utvrde su izgrađene u periodu 1883.-1884. godine.

Slika 20. Skica Wh Ošanići. Vidljive su 2 poligonalne platforme i centralni dio koji je u početku bio zaseban

Slika 21. Očuvana platforma- kaponir, utvrde na uzvišenju Topovina

Slika 22. Lijevo na fotografiji očuvana platforma, desno ostatci platforme

Slika 23. Detalj zarušene platforme Wh Ošanić

Slika 24. Pogled sa unutarnje strane na očuvanu platformu

Slika 25. Detalj unutarnje strane toparnice sa ostacima nosača kliznih metalnih štitnika

4.) Defanzivna vojarna i danas je dobro očuvana sa svojim mašikulama a nekadašnji kompleks logora bio je puno veći. Sama defanzivna vojarna je imala L oblik i otvore za djelovanje osobnim naoružanjem posade. Imala je sve elemente vojarne sa cisternom i objektima za smještaj ljudi i konja, magacinima i dr.U blizini logora je bila i velika vojna bolnica, danas dobro očuvana.

Slika 26. Vanjski dio istočnog pročelja defanzivne vojarne u Stocu

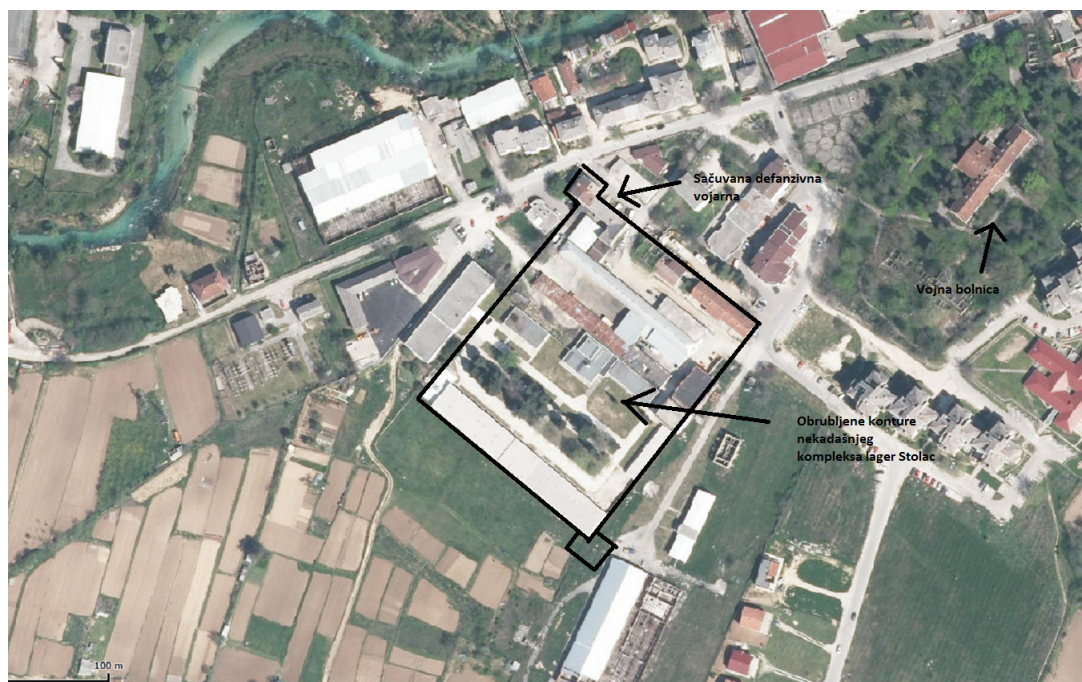
Slika 27. Pogled sa unutarnje strane. Vidljive su dvije metalne mašikule u krovštima vojarnе

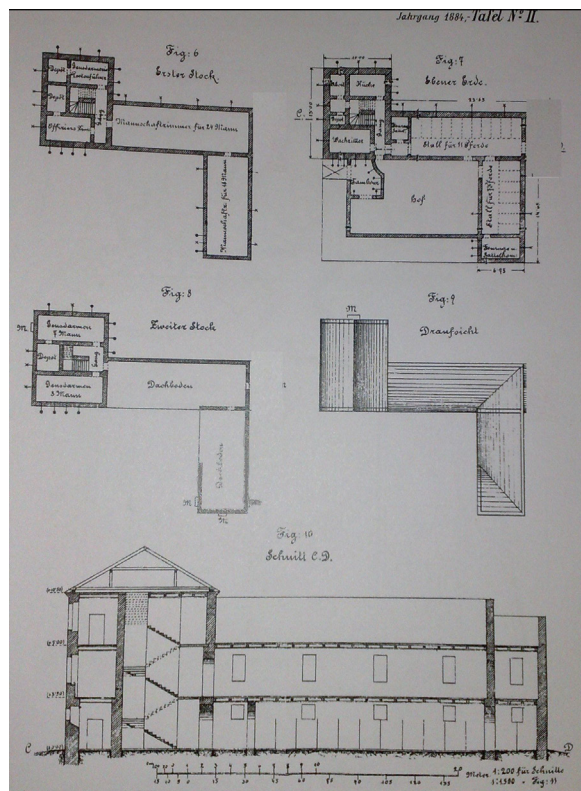
Slika 28. Detalj metalne mašikule u krovštu

Slika 29. Južno krilo vojarne

Slika 30. Prikaz veličine nekadašnjeg kompleksa Lager Stolac.

Slika 31.

4. ZAKLJUČAK

Austrougarska inženjerijska direkcija posvetila je veliku pažnju obrani i fortificiranju svojih istočnih granica. Najugroženiji dio istočne granice nalazio se u Hercegovini, te je 90% utvrda bilo i izgrađeno na njezinom području. Prva utvrđena crta nalazila se u području Trebinja i Bileće, a kao druga crta unutar Hercegovine izgrađena je obrambena crta Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac. Pojasna utvrda Mostar, kao upravno i vojno središte Hercegovine, s rijekom Neretvom činila je mostobran i garnizon za popunu i potporu obrane prve i druge crte obrane.

Utvrde u Hercegovini u potpunosti su ispunile svoju ulogu tijekom Prvoga svjetskog rata te taj dio bojišnice nikada nije bio ugrožen.

LITERATURA

1. Zvonimir Freivogel, Austrougarska vojska u Prvome svjetskom ratu, Despot Infnitus d.o.o., Zagreb, 2014.,
2. ERWIN GREYENBERGER, Die K.u.K. Festungsartillerie 1867.-1918., H. Weishaupt verlag, Graz, 2008.,
3. Rudi Rolf, Festungsbauten der Monarchie Die k.k.- und k.u.k. - Befestigungen von Napoleon bis Petit Trianon, eine typologische Studie, Prak Publishing, Middelburg, 2011.,
4. Radojica Pavičević, Austrougarske tvrđave u Crnoj Gori, Pobjeda, Podgorica, 2012.,
5. Bernard Sulivann, The Austro-Hungarian fortresses of Montenegro, CreateSpace Independent Publishing Platform, London, 2013.,
6. Kurt Mörz de Paula, Der Österreichisch-Ungarische befestigungsbau 1820-1914., Verla-stohr, Wien, 2006.,

7. Attilio Krizmanić, Pulska kruna, Čakavski sabor, Pula, 2009
8. Norbert Zsupanek, K.u.K. Besestigungen militärbauten und anlagen im raum Cattaro, Wien, 2009.
9. Ismet Huseinović, Svjetlost Evrope u Bosni i Hercegovini, Bybook, Sarajevo, 2005.
10. Manuel Martinović, Austrougarske fortifikacije u Hercegovini- Obrambena crta: Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac, Hercegovina (die zweite linie), Hercegovina-časopis za kulturno i povijesno naslijeđe, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, br. 1. Mostar 2015.

<http://www.ah.milua.org>, Гарнизоны австро-венгерских вооруженных сил (15. 1. 2015.).

<http://www.kons.gov.ba>, Odluka o proglašenju povijesnog područja - Stari grad Stolac, nacionalnim spomenikom (15. 12. 2014.).